

**Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji Bir Deneme, Emine YILMAZ, Grafiker**  
Yayıncılık: 9, 1. Basım, Ankara 2002. X + 146 s.

## I

### Çuvaşlar ve Çuvaşya

*Çuvaşlar (Чăвашсем)*, Türkçe konuşulan coğrafyanın kıyısında, Türk dünyasının ana gövdesinden izole bir Türk topluluğudur. Ruslar tarafından 'Dağ Halkı' (krş. Çuv. *Turi* 'Dağlı') olarak adlandırılan Çuvaşlar, Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine mensuptur. Çuvaşya (*Чăваш Çĕршывĕ* 'harf. Çuvaş Yersuyu' krş. Orhon Türkçesi *yir sub* 'yer su; ülke, anayurt'), Rusya Federasyonu'na bağlı otonom bir cumhuriyettir (*Чăваш Автономиллĕ Республики*). 18,300 km<sup>2</sup> yüzölçüme sahip Çuvaşya, Doğu Avrupa bölgesinde İdil (Volga) nehrinin orta mecrasına yakın bir coğrafyadadır. Tarih boyunca Doğu ile Batı arasında bir köprü olan Çuvaşya'nın başkenti Çeboksarı'dır (*Шупашкар*).

İkinci binyıl zarfında Hazar, Peçenek, Kuman, Kıpçak gibi Türk ya da Hun, Avar gibi Türklerle yakın etnik-kültürel ilişkilere sahip topluluklar Avrasya coğrafyasında, özellikle Doğu Avrupa'da çok etkin roller oynamışlardır. Bu tarihî Türk topluluklarından biri de Bulgarlardır. Doğu Avrupa'yı yurt tutan Bulgarların tarihi, Volga ve Tuna nehirleri havzalarında iki ayrı yönde gelişmiştir.

Çuvaşların ataları olan Bulgar-Suvar kabilelerinin bölgeye Türkistan'dan geldikleri, komşu Mordvin ve Çeremis (=Mari) gibi Fin-Ugor kavimleri ile birlikte Bulgar birliğini kurdukları kabul edilmektedir. 7. yüzyılda kurulan Büyük Bulgar Hanlığı, Hazarların baskısıyla bölünmüş, Bulgarların bir bölümü (Utigurlar) Orta Volga havzasına, bir bölümü (Kutrigurlar) de güneye yönelmiştir (MS 678). Güneye, bugünkü Bulgaristan ve Romanya'ya yönelenler, *Tuna Bulgarları* adını almıştır. Tuna Bulgarları zamanla Slav kabileleri içinde eriyerek tarih sahnesinden çekilmiş, geriye *Bulgaria* 'Bulgaristan' yer adı kalmıştır.

Volga Bulgarlarının büyük bir bölümü MS 922'de İslâm dinini, Aşağı Volga havzasını elinde tutan ve yine bir Bulgar halkı olduğu kabul edilen Hazarlar ise MS 965'te Musevî dinini kabul etmişlerdir (Krueger 1961: 8). Bilim adamlarının çoğu, Hazarların dilinin Bulgar tipinde olduğunu kabul eder (bk. Menges 1968: 30). Bulgarlar,

Kâşgârlı'da, Kıpçakların ve Suvarların hemen kuzeyinde, haritanın batısında gösterilmiştir.

Bugünkü Çuvaşların da ataları olduğu kabul edilen Volga Bulgarlarının ülkesi, 13. yüzyılın başlarında Moğol işgaline uğramıştır. Moğol istilâsı Bulgar Devleti siyasi bakımından ortadan kaldırmış, Bulgar kültürel mirasının büyük ölçüde yok olmasına yol açmıştır. Volga Bulgarları 15. yüzyılda Altın Orda'nın yıkılmasının ardından kurulan Tatar Hanlığı'na bağlanmıştır. 10. yüzyıldan itibaren Rusların ilgi alanı olmaya başlayan Volga havzası ve buranın yerli halkı Çuvaşlar 16. yüzyılın ortasında Rus Devletine bağlanmış, ardından Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. *Anatri* (Aşağı) *Çuvaşları* ve *Turi Çuvaşların* oluşturduğu Çuvaş halkı 500-600 yıldır bugünkü topraklarında yaşamaktadır (bk. Rásonyi 1971, Menges 1968, Caferoğlu 1984).

#### Türk Dili Haritasının Kıyısında İzole Bir Türk Dili: Çuvaşça

Türk dilleri ailesi içinde tek başına bir grup oluşturan ve tarihî Bulgar dilinin devamı olarak kabul edilen Çuvaşça (*Чăвашла*), Rusya Federasyonu sınırları içinde Çuvaş Cumhuriyeti'nden başka, Tataristan ve Başkurdistan'da toplam iki milyona yakın kişi tarafından konuşulmaktadır. Çuvaşça Menges'in sınıflandırmasında Volga Bulgarçasının (Hun Bulgarçası), diğer bir adlandırma ile Eski Kuzeybatı bölümünün modern varyantını oluşturmaktadır. Tekin'in fonetik ölçütlere dayalı sınıflandırmasında ilk grubu, *r//l* grubunu; Johanson'un genetik ve coğrafi ölçütlere dayalı sınıflandırmasında ise kuzeybatı Türk dilleri coğrafyasında beşinci grubu Bulgar (Ogur) Türkçesi grubu oluşturur.

*Çuvaş* (чăваш) sözcüğünün kökeniyle ilgili GT *yabaş* 'yavaş' veya *Suvar ~ Suvaz* (10. yüzyıl) etnik adı ile ilgisinin bulunduğu, iki yaygın görüştür (bk. Fedotov 1996: 394-399).

Çuvaşça aralarında küçük farklar bulunan iki ana diyalekten oluşmaktadır: *Anatri* [*< anat* 'aşağı bölüm' (krş. GT *en-* 'inmek'), + *-ri* '....ya ait, ....da']; *Viryal* [*< vir* (<< İT *ür<sup>2</sup>* 'üst' krş. ET *üz-e* 'üstte') + *yal* (<< İT *el* 'el, halk')]. Ölçünlü dil, *Anatri* diyalektine dayalıdır. Hunca (?), Tuna Bulgarçası, Volga Bulgarçasının oluşturduğu tarihî Bulgar grubunun dil bakımından günümüzdeki tek temsilcisi olan Çuvaşça, çok az konuşuru kalan Karayca dışında, Avrasya coğrafyasının en batısında konuşulan Türk dilidir. Çuvaşçanın bir Türk dili olduğu ancak 19. yüzyılın başında anlaşılabilmiştir. (Çuvaşça araştırmaları ve sorunlarıyla ilgili olarak bk. Yılmaz 2004).

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta gramer kitapları (ilki 1769) ve sözlükler olmak üzere, Hristiyanlık metinleri, halk bilim incelemeleri gibi çok sayıda Çuvaşça eser yayımlanmıştır. Rus yazısının uyarlandığı ilk Türk dili de Çuvaşçadır. Çuvaş aydınlanmasının öncülerinden İvan Yakovlev (1834-1930) tarafından 1871 yılında oluşturulan Rus temelli Çuvaş alfabesi 1933 yılına değin kullanılmış; bu tarihte kimi yeni harfler ilâve edilmiş, kimi harfler de değiştirilmiştir. Son dönemlerde uluslararası ağdaki gelişmeler, Çuvaşçanın yazımını da etkilemiş, Latin tabanlı Çuvaşça yazılar kullanılmaya başlamıştır.

Çuvaşça, konuşur sayısı bakımından küçük sayılabilecek bir dil olmasına karşılık, Türklük bilimi araştırmalarında çok önemli bir yere sahiptir (Batıda Çuvaşça araştırmaları ile ilgili olarak bk. Benzing, 1959: 695-751).

Türk dil ve lehçeleri, Türk dil bilim dünyasında Türk-Çuvaş Dilleri Ailesi olarak da adlandırılmaktadır. G. J. Ramstedt, M. Adamović, J. Benzing, R. J. Krueger, L.S. Levitskaya, O. Pritsak, A. Róna-Tas, V. G. Yegorov, N. Yüce, Yılmaz [Ceylan] vd. bilim adamlarının bu dille ilgili önemli çalışmaları vardır [Ayrıntılı bilgi için bk. *Metin Kaynakçası* Bölümü (s. 142-146)]. Bunlar arasında, Rus bilim adamı N. İ. Aşmarin'in (1870-1933) 17 ciltlik dev eseri *Thesaurus language Tschuvaschorum* Türklük biliminde çok özel bir yere sahiptir.

İlk Türkçe döneminde Türk dil birliğinden ayrılan Ana Bulgarca (Ana Çuvaşça), doğal olarak ilk bakışta diğer Türk dillerinden en uzak, gerçekte ise İlk Türk dilinin pek çok arkaik özelliğini taşıyan ve koruyan bir Türk yazı dilidir. Örneğin ET soru zamiri *kem*, Türk dil ve lehçelerinde *kim* biçimine geliştiği halde Çuvaşçada *kam*'dir. Altay Dilleri Kuramının temeli olan ses denkliklerinin birçoğu Moğolca ve Mançu Tunguzcanın yanı sıra Çuvaşça ve başka dillerdeki Bulgarca tipi sözcükler aracılığıyla ispatlanabilmektedir. Altay Dilleri Kuramı'na göre bir *l*, *r* dili olan Çuvaşça, Türkçenin ilk diyalektidir. İlk Türkçede *r*<sup>2</sup> ve *l*<sup>2</sup> ile gösterilen normal *r* ve *l*den (*r*<sup>1</sup> ve *l*<sup>1</sup>) farklı fonemler Çuvaşçada korunurken, diğer Türk dillerinde *r*<sup>2</sup>, *z*'ye (*r*'leşme=zetasizm), *l*<sup>2</sup>, *ş*'ye gelişmiştir (*ş*'leşme=sigmatizm): İT *bur*<sup>2</sup> > Çuv. *pîr*, ancak GT *buz* ay.; İT *ya*<sup>2</sup> > Çuv. *şul*'yaş', ancak GT *yaş* ay. vb. Aslında İlk Türkçe dönemini karakterize eden *r*<sup>2</sup> ve *l*<sup>2</sup> fonemlerinin normal *r* ve *l* ile birleşerek Çuvaşçada korunduğu söylenebilir. Zetasizm ve sigmatizmin tam aksi bir gelişmeyi yani *z* > *r* (*r*'leşme= rotasizm) ve *ş* > *l* (*l*'leşme=lambdazim) gelişimini savunan bilim adamları da vardır.

*Z*'ci ve *ş*'ci yaklaşımla, Çuvaşçanın doğrudan İlk Türkçenin devamı olduğu, *ş*, *z* dillerinin ise İlk Türkçeden ayrıldığı söylenebilir. Nitekim, Macarcadaki Türkçe alıntılarının ilk katmanını oluşturan üç yüz civarındaki sözcüğün büyük bir bölümü ancak Bulgar tipi bir Türk dili aracılığı ile açıklanabilmektedir. Çuvaş tipinde bilinen ilk yazı dili bugünkü Tataristan, Başkurdistan ile Çuvaşya coğrafyasında 13.-14. yüzyıla ilişkin mezar taşı kitabeleriyle temsil edilen Volga Bulgarcasıdır. Volga Bulgarcasındaki *hi:r* 'kız' (krş. Çuv. *hîr*), *sekir*, '8' (krş. Çuv. *sakkîr*), *şiv* 'su' (krş. Çuv. *şiv*), *toşur* '9' (krş. Çuv. *tîhîr*), *wan* '10' (krş. Çuv. *vun*, *vunî*, *vunnî*), *woşur* '30' (krş. Çuv. *vîtir*), *uzaklaşma durum eki -rAn* vb. (krş. Çuv. *-rAn*) vb. örneklerde de görüldüğü gibi Volga Bulgarcası ile Çuvaşça arasında bir paralellik vardır. Benzer biçimde, 11. yüzyılın hemen başında tarih sahnesinden çekilen Tuna Bulgarlarından kalan dil yadigârları için benzer tespitler yapılabilir: Tuna Bulgarcası *tvirem* '9.' (krş. Çuv. *tîhîr* ay.). Çuvaşça, morfosentaktik ve leksik bakımdan Türkçenin genel özelliklerini taşır.

Çuvaşça, modern ve tarihî Türk dil ve lehçelerinin ses tarihini aydınlatmada, arkaik pek çok ögeyi koruması ya da diğer Türk dillerinden farklı bir gelişim göstermesi bakımından çok önemli bir rol ve işleve sahiptir. Örneğin, İT *\*r*<sup>2</sup>, *\*lc*, *\*lç*, *\*ç* fonemleri Türk dillerinde *ş*'ye, Çuvaşçada ise *ş*'ye gelişmiştir. Bu yolla Genel Türkçede *ş* fonemi bulunan sözcüklerden birincil ve ikincil olanları Çuvaşça aracılığıyla belirlemek

kolaylaşmaktadır. Benzer biçimde ek başındaki \*d foneminin gelişiminin incelenmesinde Çuvaşça anahtar bir rol oynamaktadır.

Çuvaşçanın ses bilgisi diğer Türk dil ve lehçelerindeki yaygın ve ortak gelişmelerin dışında çok farklı bir gelişim yolu izlemiştir (bk. Ceylan 1997: 195-211). Diller arasındaki genetik bağların birbirine benzeyen değil, çoğu zaman hiç bilinmeyen sözcüklerle ispatlanmasının örnekleri Çuvaşça aracılığıyla açık biçimde ortaya konulabilir. Çuv. *huran* ~ GT *kazan* 'kazan', Çuv. *hurin* ~ GT *kağin* 'kayın (ağacı)', Çuv. *şiv* ~ GT *suw* 'su', Çuv. *yur* ~ GT *kar* 'kar', Çuv. *çire* ~ GT *yürek*, Çuv. *utmil* ~ GT *altmış* '60', Çuv. *çiri* ~ GT *tirig* 'diri', Çuv. *şir-* ~ GT *yaz-* 'yazmak' vb. örnekler düzenli ses denkliklerinin örnekleridir. Türkoloji çalışmalarının olgunlaşmadığı dönemlerde Çuvaşçanın bir Fin-Ugor dili sanılmasına yol açan farklı görüşlerin, aslında aynı biçimlerin farklı, ama düzenli ses gelişimleri olduğu ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, son binyılda Türk dilleri ile Fin-Ugor dilleri arasındaki yoğun ilişkiler sonucunda, belli ölçülerde, Mari (Çeremis) dili *Türkçeleşmiş*, Çuvaşça ise *Fin-Ugorlaşmıştır*. Çuvaşça ve Marice, Fin-Ugor ve Türk dilleri arasındaki sınırları çizgilerini oluşturur.

Çuvaşça ile diğer Türk dil ve lehçeleri arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranı sıfırdır: *şumir şivi* 'yağmur suyu' gibi temel sözcüklerle kurulan bir tamlama, *Kam işlemest vil şimest* 'Çalışmayan yemez.', *Payanı şirin mişe urok?* 'Bugün sizin kaç dersiniz var?', *Şkul şurçi vişi hutli* 'Okul binası üç katlı(dır)' gibi en yalın cümleler dahi Türkiye Türkçesi (ve diğer Türk dil ve lehçeleri) konuşuru için anlaşılmalıdır. Çuvaşçada Moğolca, Fin-Ugor dilleri ve Rusça ögelere sıklıkla rastlanır. Çuvaşçada Türk dilleri arası ödünçleme de oldukça yoğundur. Özellikle Tatarcadan pek çok söz alınmıştır. Tatarca ve başka Türk dilleri aracılığıyla Çuvaşçanın söz varlığı içinde yerini alan çok sayıda Arapça, Farsça sözcük de vardır: *Hal'hi vihitra Çıvaşsen hisepi iki milliona şivharat* '(harf.) Hâl(de)ki vakitte Çuvaşların sayısı iki milyona yakındır.' cümlesinde '*hal*', *vihit*, *hisep*' sözcükleri Arapça, '*million*' Rusça alıntıdır. Farsçadan *yanavar* (< *canver*), *saray*, *sayar* (< *sera:y*), *şet* (< *şa:yed*), *şehir* (< *şehr*) vb. çok sayıda sözcük alınmıştır. Yabancı kökenli sözcüklerin bir bölümü kaynak dilden bütünüyle ayrılarak Çuvaşçanın ses dizgesine uymuştur: *hisna* ay. (<< Ar. *hazi:ne* ay.), *ças* 'tez, çabuk' (<< Far. *ti:z*). Çuvaşça tipine uymayan, Tatarcadan alınan sözcükler *arasan* 'arслан', *tinis* 'deniz', *çülmek* 'çömlek', *kürşi* 'komşu', *sarı* 'sarı', *yultaş* 'yoldaş', *yeşil* 'yeşil' örneklerinde olduğu gibi, kolayca tanınabilir.

Çuvaşça geniş Türk dilleri ailesinden en erken dönemlerde ayrılmak ve Türk dillerinin konuşulduğu coğrafyada izole bir dil olarak kalmakla birlikte, özellikle Tatarca aracılığıyla 'kardeş' dillerle bağlarını koparmamıştır. Az sayıda insanın ana dili olan Çuvaşça aslında İlk Türkçe özellikleri koruması bakımından, Türk dil ve lehçeleri arasında özel bir yere sahiptir. Çuvaşça, aynı zamanda, Fin-Ugor dilleri ile Türk dilleri arasında köprü görevini görmüştür. Çuvaşça Türk dillerinin ses ve biçim bilgisi tarihini doğru tanımadaki anahtar rolü oynamaktadır. Çuvaşça olmadan Türk dillerinin Altay dilleri ile ilişkilerinin aydınlatılması zorlaşır.

### Çuvaşça Metinlerin Çevriyazısı

Türklük biliminde çevriyazı dizgeleri arasında bağlantı kurmak, tutarlılık sağlamak her zaman önemli bir sorundur. Çuvaşçanın yazımı da yakın dönemlere değin bu sorunun bir parçası olmuştur. Sorunun kaynağı, Finlandiyalı dilci ve folklorcu H. Paasonen tarafından 1908'de Peşte'de *Csuvas Szójegyzék* adıyla yayımlanan eserin, Türk Dil Kurumu tarafından yapılan çevirisi olan *Çuvaş Sözlüğüdür*. (TDK, İstanbul 1950) Sözlük, çevriyazı dizgesindeki karmaşık uyarlamalar ve Çuvaş alfabesindeki düzenlemeler nedeniyle araştırmacılar için çoğu zaman yanıltıcı olmuştur.

Çuvaşçanın özgün alfabesinde yer alan ve Batılı Türkologların benzer biçimleriyle kullandığı *ă, ě, x* harflerini aynen almak yanıltıcı olabilmektedir. Örneğin Çuvaşça /h/ *hırlıtlı* değildir, bu nedenle ünsüzün *x* ile gösterilmesine gerek yoktur. Araştırmacılar bazen kısa /h/ ve kısa /i/ seslerini gösteren *ă, ě* yerine, *a, e* harflerini tercih etmektedirler. Böyle bir tecih, kuşkusuz bilimsel çalışmalar için bağışlanamaz bir kusurdur. Yılmaz'ın, Çuvaşçanın ses ve alfabe dizgelerini irdelemek suretiyle uygulamaya koyduğu çevriyazı harfleri, Çuvaşça araştırmaları için bir kolaylıktır. Yılmaz, seslerde fonetik olmayan değişiklikleri yani alt ses birimleri çevriyazıda gösteren, harfler arasında karışıklığa yola açan *pěDēm* vb. yazılışlardan vazgeçmişmiştir. Yılmaz'ın *ě, ă, x* yerine kullandığı, sırasıyla *ī, ĭ, h yazıbirimler*, Çuvaşça metinlerin Latin yazısına aktarılma sorununu ortadan kaldırmaktadır.

## II

### Değerlendirme

*Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Yılmaz'ın 1997'de TDK tarafından yayımlanan *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi* adlı çalışmasının bir bakıma devamıdır. Yılmaz, Türkiye Türkolojisinde, Çuvaşça araştırmalarında bir dönüm noktası olan *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*'nde bu Türk dilinin ses dizgesi ile ilgili çalışmaları tarihsel-karşılaştırmalı yöntemle bir arada değerlendirerek yeni sentezler ortaya koymuş, ayrıca pek çok ses bilimsel gelişmeyi tanımlamıştır. Eserde, yalnızca Çuvaşçanın ses dizgesini betimlenmemiş, Çuvaşça ile modern ve tarihsel Türk dilleri arasındaki ilişkileri ve bağları özellikle ses denkliklerinin ve ödünçlemelerin işlevleri derli toplu biçimde ortaya konularak âdeta İlk Türkçe döneminin bir rekonstrüksiyonu yapılmıştır. Yöntem ve yaklaşım bakımından *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*'nin, ilk esere oranla eş zamanlı niteliğinin daha ağır bastığı ve öncelikli olarak Modern Çuvaşçanın biçim bilgisini betimlemeyi amaçladığı söylenebilir.

Yılmaz'ın *Çuvaşça Çok Zamanlı Sesbilgisi*'nden sonra seriyi sürdüren *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji* adlı çalışmasında gelenek bozulmamakta, çalışmanın farklı bir nitelik taşıdığını hissedilen ve bu yolla okuyucuyu bir kez daha düşünmeye yönelten bir adlandırma dikkati çekmektedir. Çalışma, Türklük bilimin doğası gereği, *çok zamanlı* (multitemporal) olmakla birlikte, eş zamanlılığın ön plana çıktığı dikkati çekmektedir. Yılmaz'ın, Çuvaşçayı kendi sınırları içinde değerlendirmeye çalıştığı, karşılaştırmalardan kaçındığı dikkati çekmektedir. Bunda, eserin hacmini artırarak

Çuvaşçayı, okuyucu için içinden çıkılmaz labirentler hâline getirmemek amacıyla, elverdiği ölçüde yalın kalma endişesi rol oynamış olabilir.

Eklemeli dillerde, ad ve eylem çekimlerinde biçim birimlerde uyumların gerektirdiklerinin dışında, *sesçe* pek değişiklik görülmemesi doğaldır. Bununla birlikte, bilinen -ya da şimdilik bilinmeyen- nedenlerle kimi morfonemik değişmelerin ortaya çıkması da aynı ölçüde doğal ve kaçınılmazdır. Biçimce değişmelerin yol açtığı ses değişmelerinde çoğu zaman arkaik ya da özgün biçimlerin de ortaya çıkabilmesi, morfonemik değişmelerin ilgi çekici hatta dilin ses ve biçim tarihini aydınlatıcı işlevinin de bir göstergesidir. Çuvaşçada *atte* '(benim) babam', ancak *asú* '(senin) baban', *aşşı* '(onun) babası'; *atte-anne* '(benim) akrabalarım', ancak *asú-annü* '(senin) akrabaların', *aşşı-amışi* '(onun) akrabaları' vb. örneklerde olduğu gibi, yoğun morfonemik değişiklikler görülür. Yılmaz bu nedenle, çalışmasında çekimlerdeki değişiklikleri gösterebilmek amacıyla tablo ve tablolarındaki örnek sayısını yüksek tutmuştur.

Eser, 'Yazıçevrimi Alfabeti' (s. v), 'Kısaltmalar' (s. vi), 'Önsöz' (s. vii-x); 'Söz Bölükleri' (s. 1-113), 'Söz Yapımı' (s. 114-142), 'Metin Kaynakçası' (s. 143) ve 'Kaynakça' (s. 143-146) bölümlerinden oluşmaktadır.

Söz Bölükleri (s. 1-113), 'Adlar, Zamirler, Sıfat İşlevli Kelimeler, Sayılar, Belirteç İşlevli Kelimeler, Bağlaçlar, İlgeçler, Ünlemler, Eylemler, Eylemsiler' alt bölümlerinden oluşmaktadır. Burada geleneksel söz sınıflandırmasına uygun sıfat ve belirteç kategorileri yerine 'Sıfat/Belirteç İşlevli Kelimeler' adlandırılmaları dikkati çekmektedir. Ayrıca geleneksel sekiz kategorili sınıflandırmaya ilâve olarak 'Sayılar', 'Adlar' kategorisinin, 'Eylemsiler' de 'Eylemler' kategorilerinden bağımsız bölümler hâlinde ele alınmıştır.

Adlar (s. 1-29) alt bölümünde 'Adların Gramer Kategorileri' başlığı altında *erillik-dişillik*, *seslenme*, *sayı*, *durum*, *iyelik* kategorileri ele alınmıştır. Bu bölümde Çuvaşçada, tüm Türk dil ve diyalektlerinde olduğu gibi, Hint-Avrupa dillerinde görülen gramatik eril-dişil-nötr ayrımının bulunmadığı belirtilmektedir. Çuvaşçada biyolojik cinsiyet ayrımını gösteren sözcükler vardır. İnsanlarda erkek için *arsın* dişi için *arım* sözcüklerinin; hayvanlarda ise erkek cins yerine *asá* [krş. ET *eçi* 'starşiy brat; dyadya (?)', Tuva *aça* 'otets', EMO. *eçiğe* 'baba' vb. (Fedotov 1996: 60)]; dişi cins yerine *ama* [krş. Mançu-Tunguzca *emó* 'mat'; EMO. *eme* 'kadın'; Korece *eme*, *eme-kim*, *emeni* 'anne' (Fedotov 1996: 39)] sözcüklerinin kullanıldığı belirtilmektedir : *asá yıtí* ~ *ama yıtí* 'erkek köpek, köpeğin erkeği' vb. Yazı dilinin dayalı olduğu Anatri diyaleğinde seslenme (çağrı) için *-(e)v* eki kullanılır (s. 3.).

Eski Türkçe döneminin çokluk ekleri çokluk işlevlerini yitirerek donmuş morfemler hâline gelirken, *-LAR* bu işlevi üstlenerek yaygınlaşmış ve genelleşmiştir. Çuvaşça, çokluk ekinin kaynağı bakımından diğer Türk dillerinden ayrılır. Çuvaş yazı dilinde *-sem* çokluk eki, diğer Türk dillerinde olduğu gibi durum eklerinden önce gelir. Tek biçimi bulunan yani ünlü uyumlarına girmeyen *-sem*, ada eklenirken *morfonemik* değişime uğrayarak *-sen*'e gelişir: *ulma-sem* 'elmalar, ancak *ulma-sen-in* 'elma-lar-in' (ilgi durumu).

Çuvaşçayı diğer Türk dil ve lehçelerinden ayıran en önemli biçim bilgisel özelliklerden biri, iyelik eki alan adlara çokluk ekinin getirilme biçimidir. Türk dillerinde, *anne-m-ler* gibi özel durumlar dışında, çokluk eki daima iyelik eklerinden önce gelir. Çuvaşçada ise genel kural *ad + iyelik eki + çokluk eki* formülüdür: *aça* ‘çocuk’ > *un-în açi-sem* ‘harf. \*onun çocuk-u-lar’. Yılmaz, çokluk ekinin iyelik eklerinden sonra gelmesini bu ekin sonradan eklenmiş bir bağımsız sözcük olmasıyla açıklamaktadır (*-sem* < *-sayu-n*, krş. İT *sayu* ‘her’) (s. 4.). Yılmaz’ın bu açıklamasına göre ET *yir sayu bardıg* örneğinde görüldüğü gibi *sayu*, *yir* adından sonra gelmektedir. Çokluk eki ile ilgili diğer hususlar da yaygın *-n* > *-m* değişikliği ve Çuvaşça için çok belirgin olan *aça* > *açi* örneğindeki gibi, *morfonemik* değişikliklerdir.

Yılmaz Çuvaşça için sıraladığı on ad durumundan ses ve biçim bakımından en karmaşık olanı, ilgi durumudur. Çuvaşçada diğer Türk dillerinde olduğu gibi tamlayanın mutlaka tamlayan eki alması gerekmez, ancak ekli biçimler daha yaygındır. İlgi durumu ekinin *-n*, *-(n)în/-(n)in*, *-yîn/-yin* değişken biçimleri bulunmaktadır. Sözcüğün ünsüzle, *-u/-ü* ile, *-i* ile veya diğer ünlülerle bitmesine; iki heceli olmasına veya ikinci hecesi *C+* *î/i* biçiminde kurulmasına göre ek gelir. Ödünç sözcüklerde de eklenme sırasında çeşitli değişiklikler ortaya çıkar (s. 7).

Belirtme ve yönelme durumlarının aynı ekle *-A*, *-nA* kurulması ilgi çekicidir. Ancak bunda aynı ekin farklı işlevleri değil, tarihsel ses değişimleri ile iki farklı ekin *homomorf* durumuna gelişi söz konusudur. Çuvaşçada vurguya bağlı olarak ilk hecedeki dar ünlüler genişleyebilmektedir. Eklenme sırasında ilgi durumunda olduğu gibi, alınma sözler dahil olmak üzere, bu ekin geldiği sözlerde diftonglaşma, ikizleşme, ünlü düşmesi gibi bazı ses değişimleri görülür: *kîrû* (< İT *küdegü*) ‘güvey’ > *kîrîv-e* ‘güveyi, güveye’; *alî* (< İT *elig*) ‘el’ > *alla* ‘eli, ele’ (s. 8, 9) vb.

Bulunma durumu eki son seste /r, l, n/den sonra *-tA*; son seste ünlü ve diğer ünsüzlerin bulunması durumunda *-rA*; çokluk ekinden sonra *-çe*’dir: *pulî* (< İT *balık*) ‘balık’ > *pulî-ra* ‘balıkta’; *sîr* ‘yer’ (< İT *yê:r*) > *sîr-te* ‘yerde’, *şum* (< İT *yan*) ‘yan’ > *şum-î-n-çe* ‘yanında’ vb. Çuvaşça bulunma ve çıkma durum ekleri Türk dil biliminde İlk Türkçe söz içi ve sonundaki *\*d* foneminin gelişimi sorununu aydınlatmada önemli bir rol oynar. Bilindiği gibi İT *-d-*, *-d* Türk dillerinden Tuvacada ve Halaççada korunmuş, başka dil ve lehçelerde ise *t*, *z*, *y* ünsüzlerine gelişmiştir. İT ek başındaki *\*d*, *r*, *l*, *n* ünsüzlerinden sonra ötümsüzleşmiş, ünlülerden ve diğer ünsüzlerden sonra ise *r* olmuştur: İT *adak* > Çuv. *ura* vb. Bu gelişim bakımından Orta Türkçe ile Çuvaşça arasında bir paralellik olduğu bilinmektedir. Böylelikle ek başındaki *\*d* foneminin birincilliği tarihî Bulgar dillerinden Volga Bulgarcası ve Tuna Bulgarcası ile Çuvaşça aracılığıyla ispatlanmıştır (s. 12, 13). Ayrılma durum ekleri *-rAn*, *-tAn* ve *-çen* durumu da bulunma durumuyla aynıdır.

Araç durumu eki diğer Türk dillerinde olduğu gibi *birle* ve *birle-n*’den gelişen *-pA* ve bunun geniş biçimi *-pAIA*’dır, yine diğer Türk dillerinde olduğu gibi ET’de sıklıkla kullanılan *-Vn* araç durumu eki, Çuvaşçada kalıplaşarak yapım eki işlevinde birkaç sözcükte kullanılır (s. 16).

Yılmaz, *yokluk durumu* olarak adlandırdığı adlarda olumsuz anlamlı sıfat yapan -*sür/-sır* ekinin, eylemden ad yapan -*mA* ekiyle oluşturduğu Türkiye Türkçesindeki -*mAdAn* 'zarf-fiil' ekine denk gelen -*masür/-mesür* 'zarf-fiil' ekinden söz ediyor (s. 16, 17). *Neden durumu* eki -*şin/-şin* de tarihsel olarak *üçün*'ün ekleşmiş biçimidir. Bu ekteki *ç > ş* gelişimi Çuvaşça için neredeyse *tek örnek* durumundadır; ancak aynı gelişim İT *iç >> Çuv. iş* 'iç' örneğinde de görülür (s. 17). Türk dillerinde görülmeyen *yön gösterme* durum eki -*lla* diğer durum eklerinden farklı olarak ancak yönelme eki alan sözcüklere gelebilir: *tu* (< İT *ta:ğ*) > *tiv-a* > *tiv-a-lla* 'dağa doğru' (s. 18). Yılmaz, son olarak eklendiği sözcüğe 'her' anlamı veren -*IA-n* birleşik durumu eki ile çok az görülen *yineleme durum eki* -*sArAn*'dan söz etmektedir (s. 18, 19). Yılmaz'ın 'Çuvaşça ad ve eylem çekiminin ilk bakıştaki yabancı ve karmaşık görünümünün ürkütücü etkisini bir ölçüde azaltmak' amacıyla hazırladığı tablolardan ilki 'Ad Çekim Tablosu'dur. Bu tabloda *ilgi, belirtme-yönelme, bulunma, ayrılma, yokluk ve neden* durumları örneklendirilmiş ve eklenme sırasında oluşabilecek ses değişimleri, alıntı sözler de dahil olmak üzere, gösterilmiştir (s. 19-23).

Çuvaşça iyelik eklerinin AT ve ET'den gelişen diğer Türk dil ve diyalektlerindeki iyelik ekleriyle ortak kökenden geldiği kurallı ses denklikleri ve Türk dilinin ses tarihi aracılığıyla açıkça ortaya konulabilmektedir. 1. teklik kişi iyelik eki -(*I*)m/-(*i*)m diğer Türk dilleri ile aynıdır. İkinci teklik kişi iyelik eki -*U* ise -(*i*)ñ > -(*i*)ğ/g gelişiminin sonucudur. Türkiye Türkçesinde belirtme durumu ekinde olduğu gibi, iyelik ekinin yardımcı ünlüsü Çuvaşçada *ğ/g* ünsüzlerinin düşmesiyle, ekin işlevini üzerine almıştır. Üçüncü teklik kişi iyelik eki -*i, -i, işi* ise ET'de -(*s*)i ile ilişkili olmalıdır. Birinci çokluk kişi iyelik eki -(*i*)mür/-(*i*)mür ile ikinci çokluk kişi iyelik eki -*ir/-ir* de ise tipik *zetasizm-rotasizm* karşıtlığı gözlenir. Çuvaşça her iki ekte de İT *r<sup>2</sup>* fonemi korunmuş, ayrıca ikinci çokluk kişi iyelik ekindeki *ñ > ğ/g > Ø* gelişimi ortaya çıkmıştır. Çokluk üçüncü kişide ise Türk dillerinin genel eğilimi Çuvaşça için de geçerlidir.

Yılmaz, iyelik eklerinin eklenmesi sırasında ortaya çıkan morfonemik değişimleri de yedi madde hâlinde sıralamaktadır (s. 25-26). Morfonemik değişmelerin en azından bir bölümünün arkaik öğelerin ortaya çıkmış biçimi olarak değerlendirilmesi mümkündür. Diğer Türk dillerinde de görülen *iyelik eklerinin kalıplaşması, iyeliğin zamirle anlatımın* ardından Yılmaz ikinci tabloyu, *İyelik Çekim Tablosunu* sunmaktadır: *sivı* (krş. ET *sab/sav* 'söz; haber' (Fedotov 1996: 20)] *sivvi* -*m* 'şarkım', *sivvu* 'şarkın', *sivvi* 'şarkısı'; *sivvi- mür* 'şarkımız', *sivvir* 'şarkınız', *sivvi* '(onların) şarkısı' (s. 27-29).

**Zamirler** (s. 30-46) *kişi, dönüşlülük, gösterme, soru, belirsizlik zamirleri, olumsuz zamirler, iyelik zamirleri* başlıkları altında sınıflandırılarak incelenmektedir. Bilindiği gibi zamirler dillerin en eski ve temel sözcükleri arasındadır. Dil ilişkilerini belirlemede temel kavramların adları ve sayı dizgesinin yanı sıra zamirler önemli bir rol oynar. Ancak birinci ve üçüncü teklik kişiler, hatta üçüncü çokluk kişiler bu ilişkileri göstermede her zaman olumlu sonuç vermeyebilir; çokluk birinci ve teklik/çokluk ikinci kişilerin güvenilirliği ise daha yüksektir.



ET ve GT'nin kişi zamirleri *ben ~ men/sen/ol; biz/siz* farklı fonetik ve morfonemik gelişmelerle Çuvaşçada da görülmektedir. Çuvaşça kişi zamirlerini diğer Türk dillerinden ayıran özelliklerden biri teklik ve çokluk 1. ve 2. kişilerde zamirlerin önünde, Yılmaz'ın deyişiyle, *ayırt edici e-* ögesinin bulunmasıdır: *epi ~ ep* 'ben', *esi ~ es* 'sen', *vil* 'o'; *epir ~ epir* 'biz', *esir ~ esir* 'siz', *visem* 'onlar'. İlk Türkçe çokluk işlevli {-r<sup>2</sup>} morfeminin çokluk 1. ve 2. kişilerde korunduğu, diğer Türk dillerinde z'leştiği bilinmektedir: İT *si-r* > Çuv. *e-sir*, GT *siz* 'siz' vb. Zamirlerdeki ayırt edici *e-* ögesi ise çekim sırasında kaybolur. Zamirlerin çekimi, Çuvaşçayı diğer Türk dillerine yaklaştırır, âdeta diğerlerinden farksız hâle getirir: *epi* 'ben'; ancak *manin* 'benim', *mana* 'bana', *man-ra* 'bende' (s. 31). Üçüncü kişi *vil*, İlk Türkçe yuvarlak ünlülerin önünde *v* türemesiyle tipik bir Çuvaşça fonetik gelişme örneğidir. Çokluk üçüncü kişide ise *l* düşer ve Çuvaşçaya özgü çokluk eki *-sem* eklenir (s. 31).

\**İha* (> *ha-*) gibi bir kökten geldiği düşünülen (s. 33) dönüşlülük zamirleri Çuvaşçayı diğer Türk dillerinden ayırır bk. Fedotov 1996: 309, 310); ancak bu zamirler, diğer Türk dillerinde olduğu gibi, kişi zamirleri ile kullanılabilir. Eserde dönüşlülük zamirlerinin çekimiyle ilgili bir tablo yer almaktadır (s. 33-34). Çuvaşça gösterme zamirlerinden yalnızca *vil* in (o)Türkçe kökenli olduğu bilinmekte; *ku* 'bu' dışında, *leşi* 'o', *saki* 'bu, işte bu', *savi* 'o, işte o' zamirleri için Moğolcaya, Fin-Ugor dillerine hatta Arapçaya başvurulmaktadır (s. 34-36). Çuvaşça soru zamirlerinden *kam* (<< İT *kem*) 'kim', *hiş(i)* (<< İT *kayusi*) 'hangisi' Türkçe kökenlerle açıklanabilmekte, *min* 'ne' zamirinin kökeni için Fin-Ugorcaya da başvurulmaktadır (s. 38, 39). Çuvaşça *belirsizlik zamirleri*, soru zamirlerinin başına *-ta* eklenmesiyle, soru zamirlerine *ta* edatı ve *pulin ~ pulsa* 'olsa' ve soru zamirlerinden önce *kirek* sözcüğünün getirilmesiyle, yani üç yolla oluşturulur (s. 40-42). *Olumsuz zamirler*, kişi zamirlerinin önüne *n-* olumsuzluk ekinin eklenmesi, zamirden sonra ise *ta* ilgecinin kullanılmasıyla oluşur (s. 43). *n-*'nin, ön ek biçiminde kullanılması, Çuvaşça ile diğer Türk dilleri arasındaki önemli ayrımlardan biridir. Çuvaşçada *iyelik zamirleri*, kişi zamirlerinin ilgi eki almış biçimlerine *-ni* aitlik ekinin eklenmesiyle elde edilir: *epi* > *man ~ manin* 'benim' > *manni ~ maninni* 'benimki' vb. (s. 42, 43). Çuvaşçada aitlik ekinin kişi zamirlerine ilgi durumu ile bağlanması, Türkiye Türkçesine benzemektedir. Zamir türlerinin sonunda, zamirlerin toplu çekimi ile ilgili örnekler verilmiştir.

Sıfat İşlevli Kelimeler (46-52) alt bölümünde *sıfatlar* sınıflandırılarak örneklendirilmekte, üstünlük dereceleri gösterilmekte, son olarak sıfatların çekimi açıklanmaktadır. Türk dillerinde sıfatlar için söylenebilecekler Çuvaşça için de geçerlidir. Örneğin adların başka adları da niteleyebilmesi, belirtme sıfatlarının gösterme sıfatları ile aynı olması, sıfatlarda pekiştirme gibi özellikler Çuvaşçada da vardır. Çuvaşçada sıfatlarda üstünlük derecesi *sentaktik ve morfolojik* yolla yani *ayırılma durumu* ekiyle ya da sözcüklere GT {-rAk} ekinin Çuvaşça biçiminin eklenmesiyle oluşturulur (s. 48-49).

En üstünlük derecesi; *-çi* vd. ilgeçlerle (*çi yiviri* 'en ağır'), pekiştirme (*yem-yeşileh* 'yemyeşil'), tekrarlama (*tirli tirli* 'türlü türlü') ve söz dizimi (*şuriran şuri* 'en beyaz', *harf.* 'sarıdan sarı') yollarıyla oluşturulur (s. 49-51). Çuvaşçada anlam, doğal olarak işlev bakımından sıfat niteliği ağır basan sözcükler teklik üçüncü kişi iyelik eki

alarak ad gibi çekimlenebilir: *hura* (< İT *kara* 'kara') > \**hura + i* > *huri* 'kara olan' vb. Sıfatların sonunda diğer bölümlerde olduğu gibi *Sıfatların Çekim Tablosu* verilmiştir (s. 51-52).

**Sayılar** (53-60) alt bölümünde sayı türleri örneklerle incelenmektedir. Türk dilleri sayı dizgesinin bir parçası olan Çuvaş sayı dizgesinde asıl sayıların, sıfat işlevinde olduğunda kısa, diğer durumlarda uzun biçimleri kullanılır: *pîr*, *pîrre* '1', *iki*, *ik* ~ *ikki* '2', *vişî*, *viş* ~ *vişî* '3', *tîvatî*, *tîvat* ~ *tîvattî* '4', *pîlik* ~ *pillik* '5', *ultî*, *ult* ~ *ulttî* '6', *şîçî*, *şîç* ~ *şîççî* '7', *sakîr* ~ *sakkîr* '8', *tîhîr* ~ *tîhhîr* '9', *vunî*, *vun* ~ *vunnî* '10' (s. 53). Çuvaşça sayılar, Çuvaşçanın Türk dilleri ailesinin bir üyesi olduğunun açık bir delilidir. Çuvaşça ile GT arasındaki ses denklikleri sayılarda açıkça görülür. Bilindiği gibi Türkçede sayılar tek tek sözcüklerle, sıfat tamlaması ve sayı grubu yoluyla gösterilir. Sayı grubu 'büyük sayı + küçük sayı' formülüyle yapılır. Türk dillerinin çoğunda 1-10, 20, 30, 40, 50, 100, 1000 sözcüklerle; 60, 70, 80, 90; 100 ve 1000'in katları sıfat tamlaması (matematiksel çarpma işlemi) ile aralardaki sayılar ise sayı grubu (matematiksel toplama işlemi) ve diğer yollarla gösterilir. Çuvaşçada bu dizgenin örnekleri aynen görülür: *tîhîrvunnî* '90= dokuz on', *sakîr-şîr* '800' vb. *ultsîr te pillik* '605' (krş. ET *on artuğı iki* '12') örneğinde olduğu gibi, Çuvaşça sayı grubunda büyük sayı ile küçük sayı arasında matematiksel toplama işlevinde *te* 've' sözcüğü eklenir.

Türk dillerinde sıra sayılar *-nç + -i* 'iyelik eki' formülünün kalıplaşarak adlara eklenmesiyle gösterilir. Çuvaşçada ise sıra sayılar artlık-önlük uyumuna girmeyen *-miş* ile yapılır. Bu ekin yapısındaki *ş* ögesi ET *-nç* ile, *-m* ögesi ise bir başka sıra sayı eki olarak açıklanmaktadır. Kimi dilciler *-m*'nin başka Türk diyalektlerinde de görüldüğünü bildirmektedir (s. 56). Üleştirme sayılarının bir (1) dışında (*pîr-er* 'birer') tamamının GT *-şAr* ile yapılması ilgi çekicidir. GT *ş* foneminin Çuvaşçada *ş* ile bulunması ancak *ödüñleme* ile açıklanabilir. Aslında bu *karışmanın* Türkiye Türkçesi dışındaki dillerde bulunup bulunmadığı ayrı bir araştırma konusudur. Topluluk sayıları asıl sayılara *-în/-in*, *-sîmîr/-sîmîr* (çokluk 1. kişi), *-sîr/-sîr* (çokluk 2. kişi), *-(i)şî/-(i)şî* (çokluk 3. kişi) ekleri getirilmek suretiyle üç ayrı yolla yapılmaktadır. Kesir sayılar, asıl sayıların sıra sayılarıyla birlikte kullanılması ile; *yaklaşıklık sayıları* ise, dört farklı yolla ifade edilmektedir (s. 57-60).

**Belirteç İşlevli Kelimeler** alt bölümünde (s. 61-65) *yer-yön*, *zaman*, *tarz*, *neden ve amaç*, *nicelik belirteçleri* ve *belirteçlerin yapısı* ele alınmaktadır. Diğer Türk dillerinde olduğu gibi Çuvaşçada da ad soylu sözcükler belirteç olarak kullanılabilir, başka bir deyişle belirteç grubu oluşturacak ayrı bir biçim yoktur.

**Son Takılar** (s. 66-71), anlamlarına, isim ya da zamirlerle birleşirken aldıkları ad durumu eklerine (istem) göre sınıflandırılmış, ayrıca *son takı işleviyle kullanılan kelimeler* ve *ek halinde son takılar* ele alınmıştır. Anlamlarına göre sıralanan on beş son takımın on üçü Türkçe kökenlerle açıklanmıştır. İstemlerine göre son takıların da pek çoğu benzer biçimde Türkçe kökenlerle açıklanabilmektedir: *vitîr* [krş. GT *öt*- 'geçmek' (Fedotov 1996: 130)] 'içinden', *urlî* ~ *orlî* 'karşı, öte yan' [krş. Tat. *arkılı* 'çapraz, enine vb.', Başkurtça *arkırı* ay. (Fedotov 1996: 286)]; *hîş* (krş. GT *kıç*) 'arka' + *-în* 'araç durumu eki' > *hîşîn* 'ardından, arkasında' vb.

**Bağlaçlar** (s. 72-74), *sıralama bağlaçları, bağlayıcı, çeliştirici, ayırık bağlaçlar; yan cümle, koşul, neden-sonuç, amaç bağlaçları, ödünleyici bağlaçlar* başlıkları altında ele alınmaktadır. *Ançah* Tatarcadan bir iç ödünçleme, *ye...ye* 'ya...ya', *n....ni* 'ne....ne' bağlaçları ise birer *dış ödünçleme* örneğidir.

'Tarihin bilinmeyen bir yerinde ve bir zamanda Oğuzca ile Çuvaşça arasında özel bir ilişkinin bulunduğu' açık örneklerle ortaya konulabilmektedir: *Ek başında ve çok heceli sözlerin sonunda -ğ/-g > -Ø gelişimi, gereklilik kipi* TT -*mAlı*, Çuv. -*mAllA*; TT -*mAklik*, Çuv. -*malih/-melih*; Eski Anadolu Türkçesi gelecek zaman ortacı -*AsI*, Çuv. -*(A)s* arasındaki benzerlikler; TT *ata ana, ses* sözleri, Çuv. *atte, anne, (annesim), sası* gibi kimi paralellik vb. bu ilişkinin birer izi olmalıdır.

**İlgeçler** (75-77) ve **Ünlemler** (78) alt bölümlerinde ise ilgeçler; *pekiştirme, gösterme, soru ilgeçleri; açıklayıcı, olumsuzlayıcı, sınırlayıcı, buyurucu ilgeçler* şeklinde sınıflandırılmıştır. İlgeçler sözcük kategorileri içinde, Çuvaşçaya özgü niteliği en ağır basan sözcük türü olduğu izlenimi vermektedir; ancak -*ak, an, şuk* gibi ilgeçler başka tarihî ya da modern Türk dil ve lehçelerinde de görülür. *Duyguları ifade eden ünlemlerin* Türkiye Türkçesi ile benzerliği, *buyurucu ünlemlerde* de Çuvaşça tipinin baskın olduğu dikkati çekmektedir.

**Yüklem**, adından da anlaşıldığı gibi, cümlelerin en önemli ögesi olarak kişi, zaman, kip, eylemsi, soru gibi pek çok gramatikal ögeyi bünyesinde barındırır. Eserin, *Eylemler* (s. 79-99) alt bölümünde yüklemelerin *kişi, zamanlar, kip* gibi gramer kategorileri ele alınmaktadır. Çuvaşçada haber kiplerinde kullanılan kişi ekleri iki bölümde değerlendirilmektedir. Şimdiki-geniş zaman ve gelecek zamanla kullanılan birinci tip kişi zamirlerinden birinci teklik ve çokluk kişi ekleri, zamir kökenlidir: *e-pi* 'ben' > *\*bi* > *\*pi* > *-p*, *e-pir* 'biz' > *\*pir* > *-pîr*, geçmiş zamanla kullanılan ikinci tip kişi eklerinden teklik ve çokluk birinci kişi ekleri yine zamir kökenlidir. Teklik ve çokluk ikinci, üçüncü kişiler her iki tipte de ortakdır (s. 80). Bu eklerin, iyelik kökenli olduğu açıktır.

Türk dil ve lehçelerinde *zaman* kavramının ortak ve genel olduğu, bir dil ya da lehçedeki zamanların (ve diğer kiplerin) diğer bir dildekine bütünüyle uyduğu düşünülmemelidir. Kimi zaman iki farklı Türk dilinin zamanları arasında yapıcı ve işlevce çakışma bir yana, *belirli geçmiş* zamanın dışında ortak bir zamandan bile söz etmek imkânsızlaşabilir. Örneğin Kazakça ile Türkiye Türkçesinde şimdiki zamanın kuruluşları birbirine benzemez. Bununla birlikte, GT *tur-* ve *yori-* yardımcı eylemleri ile {-A}, {-y}, {-p} zarf-fiil ekleri, hemen hemen bütün Türk dillerinde zamanların oluşturulmasında anahtar rol oynar.

**Zamanlar** (s. 80-94) içinde ilk olarak *şimdiki zaman* ele alınmıştır. Çuvaşça şimdiki zaman, eylemlere, sırasıyla, zarf-fiil eki {-A}, {-t-} (< *tî* < *tu* < *tur* < İT *tur-ur*) ve kişi eklerinin getirilmesiyle yapılır (s. 81). Bu zamanın olumsuz biçimindeki tek fark, eyleme {-mAs-} gelmesidir. Çuv. -*mAs*'ın (krş. GT -*mAz*) bu biçimi, onun iç ödünçleme olduğuna işaret eder. Tablolarda yer alan örneklerden hareketle, bu zamanın çekiminde dikkati çeken hususlardan biri, *puşla-t-îp* 'biliyorum' örneğinde görüldüğü gibi, *puşla-* eylemine, son seste *a* bulunması nedeniyle zarf-fiil ekinin gelmemesi ya da zarf-fiil ekinin gelmesiyle son sesteki *a*'nın düşmesidir. Öte yandan art ünlülü

sözcüklerde teklik üçüncü kişide *l*'nin öndamaksillaştığı göze çarpmaktadır. Diğer bir husus da şimdiki zaman eki *l*'nin gerileyici benzeşme sonucunda, çokluk üçüncü kişide *s* sesine gelişmesidir: \**pil-e-t-si* > *pil-e-s-si* 'biliyorlar' (s. 82). Olumsuzluk çekiminde çokluk üçüncü kişide *-mAs*'tan sonra kişi eki *-si* nin-*çi* ye geliştiği görülmektedir (s. 83).

Çuvaşça gelecek zamanın, eylemlere birinci tip kişi eklerinin getirilerek yapıldığı görülmektedir: *puşla- + -p* > *puşlip* 'başlayacağım'. Olumsuz çekimde eyleme *-mA-* > *-mi/-mi* eki getirilmektedir: *şüre-miś* 'yürümecekler' vb. (s. 85).

Görülen geçmiş zaman, Türk dilleri ile hemen hemen aynıdır; /r, l, n/ ünsüzleriyle bitenler hariç, eylemlere görülen geçmiş zaman eki *-ri/-ri* (< \**-di/\*-di*) getirilmesiyle oluşur. Eylem sonunda /r, l, n/ bulunması durumunda, zaman eki *-ti/-ti* ye, çokluk üçüncü kişide ise *-çi* ye gelişir. Olumsuz çekim aynı şekilde eylemlere *-mA*'nın eklenmesiyle yapılır: *par-* 'vermek' > *pa-ma-r-iś* 'vermediler' (s. 88)

Ulaş eki *-sA + ek eylem (-ttV << \*er-t + iyelik ekleri)* formülüyle kurulan uzak geçmiş zaman bütünüyle Çuvaşçaya özgüdür. Bu zamanın olumsuz çekiminde ise bir fark yoktur: *puşla-ma-sa-tt-imir* 'başlamamıştık' (s. 89).

Sürekli geçmiş zaman *şimdiki zaman eki -(A)t + görülen geçmiş zaman eki -ti/-ti + kişi ekleri* formülüyle oluşur. *-mAs* ile yapılan olumsuz çekimde, verilen örneklerde, şimdiki zaman ekinin düştüğü görülmektedir: *par-* 'vermek' > *pa-mas-tir* 'vermiyordunuz' (s. 91).

Yılmaz'ın '*-ni/-ni*'li geçmiş zaman' adını verdiği görülen geçmiş zaman işlevli ve anlamlı *haber kipi*, *kişi zamiri + eylem + (olumsuzluk eki + geçmiş zaman ortacı)* formülü ile kurulur. Bu zamanın en önemli özelliği, zaman anlamını veren biçim birimden sonra kişi eki gelmemesi, yüklemde kişinin, zamirler aracılığıyla ifade edilmesidir: *epi/esi/vili puşla-ni* 'harf. ben/sen/o/başla-di', *epir/esir/vişem puşla-ma-ni* 'başlamadı'.

Geçmişte gelecek zaman *-ni/-ni*'li geçmiş zaman ve *pul-* yardımcı eylemi ve kişi ekleri ile yapılan birleşik zamandır (s. 92). Bu zamanın dikkati çeken özelliği ise, olumsuz çatının *-mAn-* ile kurulmasıdır. Aslında *-mAn-* ekinde, büzülme sonucu kaybolmuş *-ni/-ni*' ekinin varlığı açıktır: *pa-man pul-iś* harf. 'ver-memiş ol-acaklar'. Ancak Çuvaşçada ET ve GT'deki *-gan/-gen* ile karşılaştırılabilecek şimdiki zaman ortacı olarak kullanılan *-An* eki de mevcuttur.

Tasarlama kiplerinden ilk olarak emir kipi alınmıştır (s. 94-96). Çuvaşçada emir kipinin oluşturulmasında kısmen, GT'ye benzerlikten söz edilebilir. Üçüncü kişiler dışındaki kişi ekleri GT eklerle açıklanabilir: *puşla-m* 'başlayayım', *puşla* 'başla'; *puşla-r* 'başlayalım', *puşli-r* 'başlayın' vb. teklik ve çokluk 1. kişideki {-r}, GT {-z} ve GT {-ñIz} ile ilişkilidir. Emir kipinin olumsuz biçimi ise Çuvaşçaya özgüdür. Teklik ve çokluk 1. kişide çekimli eylemden sonra *-mAr*, diğer kişilerde yani ikinci ve üçüncü kişilerde çekimli eylemden önce olumsuzluk ilgeci *an* (< İT *āñ*) gelir: *an puşla-ççir* 'başlamasınlar' vb. Çuvaşça, emrin olumsuz biçiminin sözcüğün önüne *an* [krş. MK

(Oğuz) *āñ* ‘yok, değil’, *āñ āñ* ‘ne ne’], getirilerek oluşturmasıyla Türk dil ve lehçeleri arasında bir istisna teşkil eder: *an pır!* ‘gitme’; ancak diğer Türk dilleri *bar-ma!*

Yılmaz’ın *İstek Kipi* olarak adlandırdığı çekim, gelecek zamanla paralellik gösterir. Bu kipin de olumsuzluk eki GT *-mA-* ekiyle aynı kaynaktan gelişmiştir: *tü-*: dövmek, *tüy-in* ‘dövse’, *tü-min* ‘dövmese’ (s. 96-98). Çuvaşçada *koşul kipi*, gelecek zaman eki *-i/-ī* üzerine *er-* eyleminin *görülen* geçmiş zaman ekli biçiminin getirilmesi ile oluşturulur: *par-* ‘vermek’. *par-ī-ttīm* ‘verirdim ama...’, *par-ī-ttīn* ‘verirdin ama...’ vb. olumsuz biçim de *-mA-* ile yapılır: *tü-mī-ttīr* ‘dövmediniz ama’.

Eylemsiler (100-113) alt bölümü *Adeylemler, Ortaçlar, Ulaçlar* başlıklarından oluşmaktadır. Adeylemler *-mA* ‘*işme-sime* ‘harf. içme yeme’, *-maşkın/-meşkin* (< *maşkın/-mekşin* < *-mA* + *üçün*) eklerinden ibarettir (s. 100). Ortaçlar kiplere ve işlevlerine göre dokuz bölümde ele alınmıştır. Zaman ölçütüne göre şimdiki zaman ortaçları *-(A)kAn* (krş. GT *-AGAn*), *-An* (krş. ET *-ğan/-gen*); geçmiş zaman ortacı *-nī/-nī*, gelecek zaman ortacı *-(A)s* sıralanmıştır. Kiplerle ilgili ortaçlar arasında gereklilik ortacı *-mAIIA*, kifayet ortacı *-malih/-melih* (< *-mA* + *-IIk*), ihtimal, olabirlik ortacı *-i*, benzerlik gösteren *-Ansī* (krş. Tat. *-ğança it-*) yer almaktadır (s. 106, 107).

Ulaçlar (s. 107-113) da işlev ve zaman ölçütlerine göre sınıflandırılmış, yan cümle ulacı *-A* (krş. GT *-(y)A*), sıralama ulacı *-sA*, geçmiş zaman ulaçları *-sAn* ve *-sassın/-sessin*, öncül ulaç *-iççen*, diğer ulaçlar *-mAssArAn*, *-nīranpa/-nīrenpe*, *nīsem/-nīsem* (< *nī/-ī* + *-sēmin*) vb. örneklerle açıklanmıştır (s. 113).

Söz Yapımı Eserin ikinci ana bölümüdür (s. 114-142). *Birleştirme Yoluyla Söz Yapımı* bölümünde, Türk dil ve lehçelerinin tamamında çok yaygın biçimde kullanılan bu tür kelimeler; tek bir sözcük hâline gelmiş kelimeler ve yazımda kısa çizgi ile birleştirilerek gösterilen ikilemeler olmak üzere iki bölümde gösterilmiştir: *sar(ī)śu* ‘tereyağı’ (< *sar(ī)* ‘sarı’ + *śu* ‘yağ’), *kuśśul* ‘gözyaşı’ (< *kuś* < Tat. ‘göz’ + *śul* ‘yaş’); *alī-ura* ‘el ayak’ (< *elig* + *adağ*), *çun-çire* ‘can yürek’ (< Far. *ca:n* + *yürek*) vb.

*Eklenme Yoluyla Söz Yapımı* bölümünde addan ad yapan ekler (s. 115-125) içinde şu eklerle ilgili bilgi verilmiştir: Küçültme eki *-A*: *kantīr-a* ‘sicim, ip’ < *kantīr* ‘kendir’, yön gösteren *-(y)Al*: *hīs-al* ‘arka taraf’ (< İT *kıç*), *-An*: *puş-an* ‘güçsüz, kuvvetsiz’ < Tat. *buş* ‘boş’, *-Ak*: *yūs-ek* ‘ekşimsi’ << İT *a:çığ* ‘acı’, Fin-Ugor dillerinden alınma *-As*: *türke-s* ‘dik kafalı’, *-Aş*: *malāş* ‘gelecek’ < *mal* ‘ön’ < İT *ōñ*, *çAn*: *iş-çen* ‘çalışkan’ < *iş* < İT *iļç*, küçültme eki *-he/-ke*: *çil-he* ‘dil’ << İT *til*, aitlik eki *-kī*: *kīr-hī* ‘sonbahar(da)ki’ < *kīr* ‘güz’ < İT *kūr*<sup>2</sup>, *-ih/-ih*, *-h* ve *-ik/-ik*, *-k*: *uy-ih* ‘ay’ < İT *a:y*, *til-ik* ‘rüya’ < İT *tū:ḟ*. Addan ad yapımı ekleri arasında *-in/-in* (araç ekinin Çuvaşça varyantı), *-şī/-şī* (teklik üçüncü kişi iyelik eki-*ış/-ış*), *-i*, *-kA*, *-kī/-kī*, *-IA* (krş. GT *-IA*), *-IAk* (krş. GT *-IAk*), *-lī/-lī* ve *-lī/-lī* (krş. GT *-līg/-lig*, *-mAs*, *-sA* ve *-śA* (krş. Nog. *moy-sa* ‘boyunduruk’, Tat. *muyin-sa* ‘gerdanlık’ vb., *-sAr*, *-sīr/-sīr* (krş. GT *-slz*), *-śah/-çah*, *-śī/-śī* (krş. GT *-Clk*), *-śī/-śī*, *-iś/-iś*, *-ś* (krş. GT *-Cl*), *-śkA*, *-tAş* (GT *tAş*), *-şkAl*, *-tAy* vb. sıralanabilir. Addan ad yapım eki olarak yer alan otuzdan fazla biçim birimin büyük bir bölümünün mukabilleri diğer Türk dillerinde yer alır.

Addan eylem yapımı başlığı altında sıralanan eklerden sonuncusu hariç tümünün GT karşılığı bulunmaktadır (125-128): *-A-* (GT ay.), *-(A)l-* (GT ay.), *-(a)r-* (GT ay.), *hīr/-*

*kir-* (krş. GT *-kir*), *-(i)h-/-(i)h-* [krş. GT *-(I)k*], *-(i)n/-(i)n-* ve *-(A)n* [krş. GT *-(A)n-*]; *-(i)rha-/-(i)rhe-*, *-(i)rka-/-(i)rke-* ve *-(i)rhan-/-(i)rhen-* (krş. GT *-rğa-/rge-*); *-IA-* (GT ay.); *-şin-/şin-* (< Tat.); *-tAt-*.

Eylemden ad yapımı başlığı altında şu ekler sıralanmıştır (s. 129-136): *-A* (GT ay.); *-(i)k/-(i)k*, *-(A)k* (krş. GT *-(I)k*, *-(A)k*); *-çik/-çik* (< Tat.), *şisi* 'bıçak' (<< \**yüli-güç*); *-i/i* (krş. GT *-ig/-ig*); *-i/i* (krş. GT *-gi/-gi*); *-(i)m/-(i)m* (krş. GT *-(I)m*); *-(i)ş/-(i)ş* (< GT *-(I)ş*). Aynı ekin Çuvaşça gelişimi şu şekildedir: *-(i)ş/-(i)ş*, *-ki/-ki* (krş. GT *-ki*); *-kiç/-kiç* (< ödünçleme GT *-kiç*). Bu ekin de kurallı gelişimi farklıdır: *-kiş/-kiş*, *-kin/-kin* (krş. GT *-Gln*); *-mA* (GT ay.), *-mAn* (GT ay.); *-mAk* (GT ay.); *-mar/-mir* (krş. GT *-mlr*), *-miş/-miş* (< Tat.); *-U*, *-v* (< Tat.).

Çuvaşça eylemden eylem yapım eklerinin (s. 136-142) hemen hemen tamamı GT eklerin ya ödünçleme yoluyla aynısı ya da bu eklerin *Bulgar* tipi varyantlarıdır: sıklık çatısı ekleri *-(A)la-* (< GT *-ğala-/gele-*), *-kAlA-* (< Tat.) ve *-(i)h-/-(i)h*, *ettirgenlik ekleri* *-Ar-*, *-(A)t-*, *-(i)/-(i)t-*, *-tAr-*, *-t-tAr-*; *yeterlik çatısı eki* *-(A)y-*; *edilgenlik eki* *-(i)l/-(i)l-*, dönüşlülük eki *-(i)n/-(i)n-*, *-(i)s/-(i)s-*; güçlendirme işlevli *-kA-* ve *-kin/-kin-*; *olumsuzluk eki* *-mA-*; *-miş/-miş-*; geçişsiz eylemler türeten *-şin-/şin-* *-şir-/şir-*.

### Sonuç

Alanla ilgili ileri derecede uzmanlaşmanın, özgün belge ve kaynaklara dayalı araştırmanın ürünü olan *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Türkiye Türkolojisinin yenilenme, Batı Türkolojisi ile iş birliği ve rekabet sürecinde önemli bir rol oynayabilir. Modern bilimsel çalışmalarda eş zamanlılık ve betimleyicilik ön planda olsa da, Türk dili dünyasının anahtarı olan Çuvaşçanın, tarihî ve modern Türk dilleriyle ilişkilerinin altının iyice çizildiği çalışmalara ihtiyaç vardır. Yılmaz'ın, Çuvaşçanın ses bilgisi ile başlayan, biçim bilgisi ile süren çalışmalarının, diğer alanları da kapsamayı, bu alana yönelik araştırmalar bakımından da önem taşıyacaktır.

*Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Bir Deneme'nin sınırlarını aşan nitelikte bir çalışmadır. Çağdaş Çuvaşçanın biçim bilgisini betimleyen eser, İlk Türkçe döneminde yani zamanımızdan en 2500 yıl önce gerçekleşen Türk dili içindeki ilk büyük varyantlaşmanın sonuçlarını biçim bilimsel düzeyde vererek serinin ilk eseri (TDK 1997) ile birlikte karşılaştırmalı Türk dil bilimi çalışmalarında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Eserin diğer bir ilgi çekici boyutu da, onca farklılaşmaya karşın, Çuvaşçanın ses bilgisi kadar, biçim bilgisinde de Genel Türk dilinin ayrılmaz bir parçası oluşu hatta Genel Türk dilinin en eski özelliklerinin aynen ya da farklılaştırarak korumasıdır.

Çuvaşçayı betimleyen dizi şu gerçeği de ortaya koymaktadır: Çuvaşça olmadan Türkçenin karanlık dönemleri aydınlatılamaz, gerçek anlamda Türk dili tarihi yazılamaz.

## KISALTMALAR

Çuv.: Çuvaşça  
EMo: Eski Moğolca  
ET: Eski Türkçe  
GT: Genel Türkçe  
harf.: Harfiyen  
İT: İlk Türkçe  
Tat.: Tatarca  
TB: Tuna Bulgarçası

## Kaynakça

- Benzing, Johannes (1959) 'Das Tschuwaschische', *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Tomus Primus, Aquis Mattiacis Apud Franciscum Steiner.
- Caferoğlu, A. (1984), *Türk Dili Tarihi* I, II, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Ceylan [Yılmaz], Emine (1997), *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Dankoff, Robert and James Kelly (1985), *Maḥmūd āl-Kāşyarī Compendium of the Turkic Dialects* (Dīwān Luḡāt at-Turk), Harvard University.
- Fedotov, M. R. (1996), *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka* I, II, Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennyy İnstitut Gumanitarnıx Nauk.
- Krueger, John R. (1961), *Chuvash Manual*, Bloomington: Indiana University Publications.
- Menges, Karl H. (1959) 'Classification of The Turkic Languages', *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Tomus Primus, Aquis Mattiacis Apud Franciscum Steiner.
- Johanson, Lars and Éva A. Csató (1998) (Eds.), *The Turkic Languages*, London and New York: Routledge.
- Rásonyi, László (1971), *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Róna-Tas, András (1982), *Studies in Chuvash Etymology* I, Studia Uralo-Altica 17.
- Skvortsov, M. İ. (1985), *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*, Moskva: 'Russkiy Yazık'.
- Talat Tekin (1988), *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarçası*, Ankara: TDK Yayınları.
- Yılmaz, Emine (1997), *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Yılmaz, Emine (2004), 'Türkiye Türkolojisinde Çuvaşça Araştırmalarının Sorunları', *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: TDK Yayınları.
- <http://www.megabaud.fi/~karttu/conjugat/holman1.txt>
- <http://gov.cap.ru>

Yard. Doç. Dr. Süer EKER\*

\* Başkent Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü